

τύχη «μόνος ὁ ἐμβατεύων τὰς καρδίας» τῶν ἀνθρώπων Θεός (1). Ὁ βαθνούστατος ψυχολόγος Γρηγόριος ὁ Νύσσης γράφει σχετικῶς τὰ ἐξῆς: «Ἔστι γάρ, ἔστιν ὡς ἔμοιγε δοκεῖ, ἡ τοῦ ἀνθρώπου κατασκευὴ φοβερὰ τις καὶ δυσερμήνευτος καὶ πολλὰ καὶ ἀπόκρυφα ἐν αὐτῇ μυστήρια Θεοῦ ἐξεικονίζουσα» (2). Μήπως τὸ αὐτὸ δὲν δύναται νὰ λεχθῆ καὶ σήμερον, παρ' ὅλας τὰς προόδους τῆς ψυχολογίας εἰς τὸν τομέα τῆς διαγνώσεως τῆς ψυχικῆς δομῆς καὶ τοῦ χαρακτήρος τῶν ἀνθρώπων; (3)

2. Διδακτικαὶ ἀντιλήψεις

§ 1. Τὰ διδακτικὰ ἀξιώματα τῆς ἐποπτείας καὶ τῆς αὐτεργείας: Μὲ προβλήματα φύσεως καθαρῶς διδακτικῆς ἐπίσης ἠσχολήθησαν οἱ παιδαγωγοὶ τοῦ Βυζαντίου. Δὲν ἦτο ἄλλωστε δυνατὸν νὰ συμβῆ ἄλλως, καθ' ὅσον οὗτοι ἐγνώριζον πολὺ καλῶς ὅτι τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου διαφέρει τῶν λοιπῶν ἀπασχολήσεων. Συγκρίνων ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου πρὸς τὸ ἔργον τοῦ καλλιτέχνου-χρυσοχόου ἐπισημαίνει τὴν βασικὴν μεταξὺ αὐτῶν διαφορὰν διὰ τῶν ἐξῆς: Ὁ χρυσοχόος, ὁ ἔχων ὡς σκοπὸν τοῦ τὴν κατασκευὴν ἐνός—οἰουδήποτε σχήματος—βάζου, ὅταν ἀφήσῃ τοῦτο κατὰ μέρος θὰ τὸ εὖρη τὴν ἐπομένην εἰς τὴν κατάστασιν εἰς τὴν ὁποίαν τὸ ἀφήκε τὴν προηγουμένην. Δὲν συμβαίνει ὁμως τὸ αὐτὸ μὲ ἡμᾶς, ἀλλ' ὅπως διόλου τὸ ἐναντίον, διότι ἡμεῖς δὲν ἔχομεν νὰ χαλκεύσωμεν ἄψυχα βάζα, ἀλλὰ λογικὰς ψυχὰς (4). Εἰς τοῦτο πράγματι

- (1) Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου Ἐπιστολαί: Βιβλίον V, ἐπιστ. 296 «Ἄλφιῳ ἐπισκόπῳ», Migne E.Π. 78, 1509.
- (2) Γρηγορίου Νύσσης Προσθήκαι εἰς τὰ ἐξηγητικά: «Περὶ τοῦ τί ἐστι τὸ 'κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν'», Migne E.Π. 44, 1328 ἑ.
- (3) Κρίσεις περὶ τῆς ψυχολογίας τῶν Βυζαντινῶν βλέπε καὶ εἰς σύγγραμμα: «ΑΦΙΕΡΩΣΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΝΗΜΗΝ ΑΛΕΞ. ΓΚΙΑΛΑ», ἔκδ. Χριστ. Ἐνώσεως Ἐπιστημόνων, Ἀθῆναι 1953 σσ. 177-179.
- (4) Library of Fathers τόμ. 9, σελ. 229.

ἔγκειται ἡ ἰδιοτυπία τοῦ παιδαγωγικοῦ ἔργου: ὁ διδάσκαλος ἀσχολεῖται μὲ «λογικὰς ψυχὰς», τοὺς μαθητὰς του, μὲ σκοπὸν νὰ ἀσκήσῃ ἐπ' αὐτοὺς ἐπίδρασιν τόσον ἐπὶ τοῦ πνεύματος, ὅσον καὶ ἐπὶ τοῦ χαρακτήρος αὐτῶν. Γεννᾶται συνεπῶς τὸ ἐρώτημα τινι τρόπῳ ὁ διδάσκαλος ὀφείλει νὰ μεταχειρισθῇ τοὺτους, ὥστε νὰ ἀσκήσῃ τὰς εὐεργετικὰς του ἐπ' αὐτοὺς ἐπιδράσεις;

Ἐν πρώτοις ἀπαραίτητον εἰς τὸν διδάσκοντα εἶναι νὰ γνωρίζῃ πῶς λειτουργεῖ ἡ διάνοια τοῦ παιδιοῦ, ποῖα γενικῶς ἡ ψυχοσωματικὴ του κατάστασις κατὰ τὴν περίοδον τῆς μαθητείας του. Δεδομένου ὅτι μεταξὺ τῶν ἐπιδιωκομένων σκοπῶν εἶναι καὶ ὁ ἐφοδιασμός τῶν μαθητῶν μὲ γνώσεις, ὁ διδάσκαλος πρέπει νὰ γνωρίζῃ τί εἶναι δυνατόν νὰ διδαχθῇ εἰς τὸ παιδί καὶ πῶς θὰ διδαχθῇ τοῦτο, ὥστε νὰ τὸ ἀφομοιώσῃ πλήρως. Τὸ πρόβλημα τοῦτο ἀντιμετώπισαν οἱ παιδαγωγοὶ τῶν Βυζαντινῶν καὶ ἐπέτυχον ἱκανοποιητικὰς ἀπὸ θεωρητικῆς ἀπόψεως λύσεις. Οὕτω μὲν τῶν πρώτων διαπιστώσεών των ἦτο ὅτι τὸ παιδί εὕρισκεται εἰς περίοδον ἀναπτύξεως σωματικῆς, πνευματικῆς καὶ ψυχικῆς. Τὸ παιδικὸν πνεῦμα, ὡς πρὸς τὴν δύναμιν προσλήψεως καὶ ἀφομοιώσεως, ὁμοιάζει μὲ τὸν στόμαχον τοῦ νηπίου, ὁ ὁποῖος δέχεται καὶ ἀφομοιώνει κατ' ἀρχὰς ὕδαρὴ μόνον τροφήν, ἀργότερον δέ, μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου, ἐθίζεται καὶ εἰς τὴν στερεὰν τροφήν, τὴν ὁποίαν ἀκινδύνως προσλαμβάνει καὶ ἀφομοιώνει, κατὰ τὴν γνώμην Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου⁽¹⁾. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ διδασκαλία ὑποχρεοῦται νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν τὰς πνευματικὰς δυνάμεις τῶν μαθητῶν καὶ νὰ παρέχῃ πράγματα συγκεκριμένα, τὰ ὁποῖα εἶναι καταληπτὰ εἰς αὐτοὺς, καὶ οὐχὶ ἀφηρημένα. Διὰ τοῦτο ἡ διὰ τῶν ἀντικειμένων τῆς φύσεως διδασκαλία δέον νὰ προηγῆται πάσης ἄλλης διδασκαλίας. Τοῦτο ἄλλωστε ὑποδεικνύει εἰς ἡμᾶς καὶ ὁ ἴδιος ὁ Δημιουργὸς τοῦ κόσμου. Κατὰ τὸν Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον: «Αἱ Γραφαὶ δὲν ἐδόθησαν εἰς ἡμᾶς ἐξ ἀρχῆς, διότι», ὡς ἰσχυρίζεται, «ὁ Θεὸς ἐπεθύμει ὅπως ὁ ἄνθρωπος διδαχθῇ πρῶτον διὰ τῶν πραγμάτων τῆς φύσεως καὶ οὐχὶ διὰ τῶν γραμ-

(1) Library of Fathers, τ. 9 σελ. 161.

μάτων (δηλ. μέσω τῶν βιβλίων)» (1). Καί κατά τὸν Μ. Βασίλειον «κατὰ τὸν εἰσαγωγικὸν τῆς διδασκαλίας τρόπον, ἐν τῇ κατὰ τὴν εὐσέβειαν γυμνασίᾳ πρὸς τὴν τελείωσιν ἐναγόμενοι, τοῖς εὐληπτοτέροις πρῶτον καὶ τοῖς συμμέτροις ἡμῖν κατὰ τὴν γνώσιν ἐστοιχειώθημεν» (2).

Συνιστᾶται, ὅθεν, ὡς ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐμφαίνεται, ὅπως τὸ περιεχόμενον τῆς διδασκαλίας εἶναι σύμμετρον πρὸς τὰς πνευματικὰς δυνάμεις τοῦ μαθητοῦ, καὶ ἡ διδασκαλία ἐποπτική, ὥστε νὰ διευκολύνεται ἡ πρόσληψις καὶ ἀφομοίωσις τῶν διδασκομένων. Ἀκόμη καὶ ὅταν χρησιμοποιῆται ἡ μονολογικὴ μορφή διδασκαλίας, ὁ διδάσκαλος δὲν πρέπει νὰ παραλείπη νὰ παρουσιάσῃ τὰ πράγματα ἐνώπιον τῶν μαθητῶν του, τονίζει ὁ ἐπίσκοπος Ἀμασειᾶς Ἀστερίος (3). Τοῦτο δὲ ἰσχύει ὄχι μόνον προκειμένου περὶ μικρῶν μαθητῶν, ἀλλὰ προκειμένου καὶ περὶ μεγάλων, εἰάν θέλουν νὰ κατανοήσουν εἰς ὅλον τῆς τὸ βάθος τὴν θεωρητικὴν διδασκαλίαν, τὴν ἀναφερομένην εἰς ὕλην, ἣτις εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποπέσῃ εἰς τὴν ἄμεσον ἀντίληψιν τοῦ σπουδαστοῦ, ὡς βεβαιοῖ ἡμᾶς ὁ Μιχ. Χωνιάτης, ὁ ὁποῖος εἰς λίαν προκεχωρημένην ἡλικίαν ἠσχολήθη μὲ τὴν σπουδὴν τῆς ἀνατομίας (4).

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι αἱ αἰσθήσεις διαδραματίζουν λίαν σημαντικὸν ρόλον εἰς τὴν προσπάθειαν τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀποκτήσῃ ἐμπέδους γνώσεις καὶ νὰ κατανοήσῃ τὰ περίξ αὐτοῦ συμβαίνοντα. Ἀλλὰ οἱ παιδαγωγοὶ τῶν Βυζαντινῶν ἀντελήφθησαν ὅτι ἡ ἀπλὴ κατ' αἴσθησιν ἀντίληψις δὲν ἐπαρκεῖ εἰς τοῦτο. Πρέπει νὰ συντελεσθῇ καὶ ἡ κατάληψις, ἡ πλήρης κατανόησις τῶν διδασκομένων τῇ βοήθειᾳ τοῦ «λόγου», διὰ διανοητικῆς δηλονότι προσπαθείας (5). Ὁ ἄνθρωπος, δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται τοῦτο, εἶναι «ζῶον λογικόν... νοῦ καὶ ἐπιστήμης δεκτι-

(1) Library of Fathers τόμ. 9, σελ. 161

(2) Μ. Βασιλείου : «Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πρὸς τὸν... Ἀμφιλόχιον ἐπίσκοπον Ἰκονίου.» Migne E.Π. 32,125-128.

(3) Ἀστερίου Ἀμασειᾶς Ὁμιλίαι : Ὁμιλία Θ' Migne E.Π. 40, 301.

(4) Σ. Λάμπρου : «Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τὰ Σωζόμενα», Ἐπιστολὴ ρβ' «τῷ Τορνίκῃ κῦρ Εὐθυμίῳ» τόμ. Β' σελ. 190.

(5) Ἰω. Χρυσόστομου : «Ὅπως δεῖ τοὺς γονεῖς...» § 28.

κόν» (1), ἀκριβῶς δὲ χάρις εἰς τὴν λογικὴν τοῦ φύσιν διακρίνεται καὶ ὑπερέχει τῶν λοιπῶν δημιουργημάτων. Διὰ τοῦ ὄπλου δὲ τούτου καλεῖται καὶ ἐπιτυγχάνει νὰ χωρίσῃ τὸν περιβάλλοντα αὐτὸν κόσμον, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ «ἄλογα» ζῶα, ἢ συμπεριφορά, ἢ δρᾶσις καὶ ἡ ζωὴ τῶν ὁποίων κατευθύνεται ὑπὸ τοῦ ἐνστίκτου. Χαρακτηριστικῶς περιγράφει τὴν διαφορὰν ταύτην καὶ τὴν σημασίαν τοῦ «λόγου» διὰ τὸν ἄνθρωπον ὁ Μ. Βασίλειος εἰς τὸ ἀκόλουθον χωρίον. Ὁ Δημιουργός, λέγει, «τοῖς μὲν ἀλόγοις ἐκ ὅλων ἔδωκε τὴν πρὸς τὸ ζῆν ἀφορμὴν... τὸν δὲ ἄνθρωπον... λόγον ἔδωκε ἀντὶ πάντων καὶ τὴν ἐνδοίαν τῶν ἀναγκαίων γυμνάσιον ἡμῖν τῆς διανοίας ἐμηχανήσατο» (2). Ἐπιπροσθέτως διὰ τῆς διανοίας αὐτοῦ ὁ ἄνθρωπος καλεῖται νὰ ἀναγνωρίσῃ εἰς τὰ ποικίλα δημιουργήματα καὶ τὸν Δημιουργὸν τοῦ παντός Θεόν. Κατὰ τὸν Μ. Βασίλειον μάλιστα «καὶ ἐκ ἐλεύσθημεν, νοῦν τε λαβόντες, καὶ ὀφθαλμοὺς εἰς κατανόησιν ἔχοντες, οἷον ἀπὸ γραμμάτων τινῶν τῶν κατὰ τὴν οἰκονομίαν καὶ διοίκησιν τοῦ παντός, τὸν Θεὸν ἀναγνῶναι» (3).

Αἱ αἰσθήσεις λοιπὸν καὶ ὁ λόγος ἀποτελοῦν τὰ δύο κύρια μέσα εἰς τὴν διάθεσιν παντός μαθητευομένου πρὸς ἀπόκτησιν γνώσεων καὶ ἀνεύρεσιν τῆς ἀληθείας. Ἄλλὰ ποῖον ἐκ τῶν δύο τούτων μέσων εἶναι περισσότερον ἀξιόπιστον; Ἐπ' αὐτοῦ ὁ Μ. Βασίλειος φρονεῖ, ὅτι ἡ ἀξιόπιστία τοῦ «λόγου» εἶναι μεγαλυτέρα. «Μὴ τοίνυν μηδὲ τὴν σελήνην ὀφθαλμῷ μετρήσης, ἀλλὰ λογισμῷ, ὃς πολλῶ τῶν ὀφθαλμῶν ἀκριβέστερός ἐστι πρὸς ἀληθείας εὔρεσιν» (4). Διὰ τῆς λέξεως «ὀφθαλμῷ» νοητέαι «αἱ αἰσθήσεις» γενικῶς. Τὴν ἀντίληψιν ταύτην τοῦ Μ. Βασιλείου

(1) Νικηφ. Βλεμμύδου Ἐπιτομῆς Λογικῆς κεφ. Α' «Περὶ ὄρου», § 7, Migne E.Π. 142, 693 B.

(2) Μ. Βασιλείου: «Ἐρμηνεία εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν», Migne E.Π. 30, 128.

(3) Αὐτ. στ. 273. Ἀλλαχοῦ ὁ Μ. Βασίλειος γράφει: «Ψυχὴν ἔλαβες νοερὰν δι' ἧς Θεὸν περινοεῖς, τῶν ὄντων τὴν φύσιν καθορᾶς, σοφίας δρέπη καρπὸν ἡδιστον». Μ. Βασιλείου Ὁμιλία Γ' εἰς τὸ «Πρόσεχε σαυτῷ» Migne E.Π. 30, 212.

(4) Μ. Βασιλείου Ὁμιλία ΣΤ' εἰς τὴν Ἑξαήμερον, Migne E.Π. 29, 145.

ἀσπάζεται καὶ ἡ σύγχρονος παιδαγωγικὴ ψυχολογία. Ἡ ἀκριβὴς καὶ πλήρης γνώσις ἐνὸς πράγματος προϋποθέτει τὴν ἐνεργὸν συμμετοχὴν τοῦ πνεύματος, οὐδέποτε δὲ πραγματοποιεῖται κατὰ τρόπον παθητικόν, δι' ἀπλῆς δηλονότι εἰσδοχῆς τῶν ἐπὶ τῶν αἰσθητηρίων προσπιπτόντων ἐξωτερικῶν ἐρεθισμῶν. Λίαν χαρακτηριστικὴ ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Μιχ. Χωνιάτου, ἐνθα θίγεται τὸ περὶ ἀντιλήψεως θεμελιώδες φιλοσοφικὸν καὶ ψυχολογικὸν πρόβλημα: «ἀλλὰ διφυῆ τὰ αἰσθητικὰ ὄργανα· διφυῆ μὲν εἶπομεν καὶ αὐτοί, ἀλλὰ μονοειδῆς ἡ ἐνδοθεν θαλαμειομένη αἴσθησις, ὥσπερ τις σεμνοτάτη δέσποινα, ἧς οἶα πυρῶροι καὶ θεράπαινοι τὰ αἰσθητήρια ταῦτα προβέβληνται, καὶ ὅτι μὴ παρ' ἐκείνης τὰς τοῦ αἰσθάνεσθαι δυνάμεις ὡς ἀπὸ κέντρου τινὸς ἐξουσίας εὐθείας δέξαιτο, κατ' ἴσον τοῖς τῶν ἀνδριάντων διὰ κενῆς ἀνεώχασιν» (1).

Ἡ ἀξία ὅμως τοῦ λόγου εἶναι ἔτι μεγαλυτέρα ὡς ἂν πρόκειται περὶ μαθήσεως μὴ αἰσθητῶν πραγμάτων. «Οὕτω καὶ λόγος τῷ ἀνθρώπῳ δέδοται καὶ ἐπιστήμη», γράφει ὁ Μιχ. Χωνιάτης, «οὐχ ὅπως ἐπὶ τὰ τῆς αἰσθήσεως δίκτυα φέροιτο, ἀλλὰ πρὸς τὰ ὑπὲρ τὴν αἴσθησιν μᾶλλον ἀναπτέρυσσοιτο» (2). Βεβαίως γίνεται λόγος ἐνταῦθα περὶ τοῦ ὠρίμου πλέον ἀνθρώπου, τοῦ ὁποίου ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξις ἔχει ὀλοκληρωθῆ. Τούτου καθήκον εἶναι νὰ χρησιμοποιοῖ καταλλήλως τὴν διάνοιαν, διὰ νὰ ὑψοῦται εἰς τὰ «ὑπὲρ τὴν αἴσθησιν», διὰ νὰ γίνεται ἄνθρωπος κατ' οὐσίαν πνευματικός. Τότε καὶ μόνον τότε εἶναι ἄξιος ἐπαίνου (3). Δέον ἐν τούτοις νὰ λεχθῆ ὅτι ἡ δύναμις τοῦ λόγου δὲν εἶναι ἀπεριόριστος. Ὁμιλῶν περὶ τοῦ ἀνθρώπου ὁ Μ. Βασιλείος λέγει, ὅτι χάρις «τῆ τοῦ λόγου παρουσίᾳ πρὸς τὸν οὐρανὸν αὐτὸν ὑπεραρθῆναι δυνάμενον» (4), ἀλλὰ

(1) Σ. Λάμπρου: Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τὰ Σωζόμενα «Ἐπιστολὴ ρογ' «Τῷ ἀνεψιῷ αὐτοῦ κῦρ Μιχαήλ» τ.Β' σ. 342.

(2) Αὐτ. «Πρὸς τοὺς αἰτιωμένους τὸ ἀφιλένδεικτον», τόμ. Α' σ. 19.

(3) Αὐτ. σελ. 21.

(4) Μ. Βασιλείου Ὁμιλία ΣΤ' εἰς τὴν Ἑξαήμερον, Migne E. Π. 29, 120.

διευκρινίζει ἀλλαγῶν ὅτι ἡ τοιαύτη ἔξαρσις εἶναι δυνατὴ μέχρι τοῦ σημείου ἐκείνου εἰς τὸ ὁποῖον ἐπιτρέπουν αἱ φυσικαὶ ἡμῶν νοητικαὶ ἰκανότητες, αἱ παρὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος δοθείσαι ἡμῖν (1). Ἐκ τούτων διαφαίνεται ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ παιδαγωγοὶ δὲν ἦσαν οὔτε ἐμπειρισταί, δεχόμενοι τὴν συμβολὴν τῶν αἰσθήσεων εἰς τὸν σχηματισμὸν τῶν ἐποπτειῶν τῶν πραγμάτων, οὔτε καὶ ὀρθολογισταί, τονίζοντες τὴν σπουδαιότητα τοῦ «λόγου» εἰς τὴν μάθησιν καὶ τὴν διερεύνησιν τῆς ἀληθείας. Πάντως, ἐν τῇ θεωρίᾳ τοῦλάχιστου, ὑπεστήριζον ὅτι ἡ διδασκαλία ὀφείλει νὰ εἶναι ἐποπτικὴ, ἀφορμωμένη ἀπὸ πραγμάτων συγκεκριμένων καὶ «εὐλήπτων», στοιχοῦντων πρὸς τὴν ἀντιληπτικότητα τοῦ μαθητοῦ.

Ἄλλ' ἡ ὀρθὴ διδασκαλία καὶ μάθησις δὲν ἐπιτυγχάνεται μόνον διὰ τῆς τηρήσεως τῶν ὡς ἄνω ἀρχῶν, ὅσον σπουδαῖαι καὶ ἂν εἶναι αὗται. Ἀπαιτεῖται προσέτι καὶ ἡ ἐνεργητικὴ καὶ διαρκὴς συμμετοχὴ καὶ προσπάθεια αὐτοῦ τούτου τοῦ μαθητῆ. Ὁ μαθητὴς εἶναι ἀνάγκη «νὰ θέτῃ τὰς χεῖράς του ἐπὶ τὸ ἔργον» καὶ νὰ μὴ ἀναμένῃ τὰ πάντα ἀπὸ τὸν διδάσκαλον. Πρὸς τοῦτο πρέπει νὰ ἔρχεται εἰς τὴν αἴθουσαν ἀκροάσεως «μὲ κάποιον διαφέρον διὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν τιθεμένων προβλημάτων καὶ νὰ συμμετέχη μετ' ἐμοῦ», λέγει ὁ Μ. Βασίλειος πρὸς τοὺς ἀκροατάς του, «εἰς τὸ ἀγώνισμα τῆς ἐρμηνείας τούτων καὶ νὰ παρίσταται ὡς συναγωνιστὴς μου μᾶλλον καὶ οὐχὶ ὡς κριτὴς» (2). Ἡ διδασκαλία συνεπῶς δὲν ἀφορᾷ μόνον τὸν διδάσκοντα, ὡς «πομπὸν» μὲ τὸν μαθητὴν παθητικὸν «δέκτην» τῶν ἀκροωμένων, ἀλλ' ἀπαιτεῖ ὅπως ἀμφότεροι ἐργάζονται ἀπὸ κοινοῦ κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῆς διδασκαλίας καὶ τὴν ἔρευναν τῆς ἀληθείας. Συγκεκριμένως τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου συνίσταται εἰς τὸ νὰ παρουσιάσῃ ἐνώπιον τοῦ ἀκροατοῦ—μαθητοῦ «τὰ θαυμάσια τῆς δημιουργίας», δηλ. ποικίλα ἐρωτήματα καὶ νὰ διεγείρῃ οὕτω τὸ πνεῦμά του, ὥστε νὰ θέτῃ ὑπὸ ἔλεγχον καὶ

(1) Μ. Βασιλείου «Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος πρὸς τὸν... Ἀμφιλόχιον Ἰκονίου» Migne E.Π. 32, 109.

(2) Μ. Βασιλείου Ὁμιλία Ε' εἰς τὴν Ἑξαήμερον, Migne E.Π. 29, 117.

δοκιμασίαν πᾶν ὅ,τι διδάσκεται, νὰ παρορμᾷ δὲ τοῦτον ὅπως συνεχίξῃ καὶ μόνος του τὴν ἔρευναν διὰ τὴν ἀνεύρεσιν τῆς ἀληθείας (1).

Καὶ ὁ μαθητὴς ὁμοίως πρέπει νὰ ἀντιληφθῇ τὸν ἰδικόν του ρόλον, ὁ ὁποῖος εἶναι ρόλος καθ' ὀλοκληρίαν ἐνεργητικός, ὡς ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων διαφαίνεται. Καλεῖται οὗτος « νὰ φέρῃ τὸ προσωπικόν του φῶς διὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν θαυμασίων τῆς δημιουργίας », τονίζει εἰς τὴν αὐτὴν ὁμιλίαν τοῦ ὁ Μ. Βασιλείου. Ἀλλαχοῦ ὁ αὐτὸς πατὴρ προσπαθεῖ καὶ ψυχολογικῶς νὰ στηρίξῃ τὴν ἀποψίν του ταύτην. Ἐπιβάλλεται νὰ αὐτενεργῶμεν, λέγει, « διότι πᾶν ὅ,τι ἀποκτᾷ τις μετὰ κόπου, τοῦτο μετὰ χαρᾶς ἀποδέχεται καὶ ἐπιμελῶς διαφυλάττει· ἐνῶ ὅσα ἤμπορεῖ κανεὶς νὰ ἐπιτύχῃ εὐκόλως », ὡς εἶναι αἱ δι' ἀπλῆς ἀκροάσεως κτώμεναι γνώσεις, « αὐτὰ τὰ θεωρεῖ ἄξια καταφρονήσεως » (2).

Τὰς αὐτὰς ἀντιλήψεις συναντῶμεν καὶ παρ' ἄλλοις Βυζαντινοῖς. Οὕτω ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, εἰς μίαν τῶν ἐργασιῶν του, γράφει, ὅτι ἐκθέτει τὰ διανοήματά του κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ κινήται εἰς συνεργασίαν τὸ πνεῦμα τοῦ ἀναγνώστου καὶ νὰ μὴ ἀποδέχεται παθητικῶς τὰ λεγόμενα : « Ἡμεῖς δέ, καθὼς ἐστὶ δυνατόν, διὰ στοχασμῶν τινῶν καὶ εἰκόνων φαντασθέντες τὴν ἀλήθειαν τὸ ἐπὶ νοῦν ἔλθον οὐκ ἀποφαντικῶς ἐκτιθέμεθα, ἀλλ' ὡς ἐν γυμνασίῳ εἶδει τοῖς εὐγνώμοσι τῶν ἀκροωμένων προσθήσομεν » (3). Καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος πολλαχοῦ τῶν ἔργων του ἀσχολεῖται μὲ τὸ αὐτὸ ζήτημα. « Ἐπὶ μὲν τῆς γῆς », λέγει, « τὸ πᾶν τοῦ γεωργοῦ γίνεται.... ἄψυχος γὰρ ἐκείνη ὑπόκειται, πρὸς τὸ παθεῖν ἔτοιμος οὐσα μόνον· ἐπὶ δὲ ταύτης τῆς γῆς τῆς πνευματικῆς οὐδαμῶς· οὐ τῶν διδασκάλων ἐστὶ τὸ πᾶν, ἀλλὰ εἰ μὴ τὸ πλέον, τὸ γοῦν ἡμισυ καὶ τῶν μαθητῶν. Ἡμῶν μὲν οὖν », συνεχίζει, « τὸ καταβαλεῖν ἐστὶ τὸν σπόρον, ὑμῶν δέ,

(1) Αὐτ. στ. 113.

(2) Μ. Βασιλείου Ὁμιλία Γ' εἰς τὴν Ἑξαήμερον, Migne E.Π. 29, 58.

(3) Migne E.Π. 44, 185.

ποιεῖν τὰ λεγόμενα τῆ μνήμῃ διὰ τῶν ἔργων ἐπιδεικνύεσθαι τοὺς καρπούς, τὰς ἀκάνθας προρρίζους ἀνασπᾶν» (1). Ἐπιπλέον πάλιν παροτρύνων τοὺς ἀκροατὰς του, λέγει αὐτοῖς: «Μὴ πάντα ἐφ' ἡμᾶς ρίπτετε· πρόβητά ἐστε, ἀλλ' οὐκ ἄλογα, ἀλλὰ λογικά. Πολλὰ καὶ ὑμῖν ὁ Παῦλος ἐπιτρέπει» (2). Εἰς ἄλλην τέλος περίπτωσιν λέγει: «Σᾶς ἱκετεύω καὶ σᾶς παρακαλῶ νὰ θέσετε τὴν χεῖραν ἡμῶν ἐπὶ τὸ ἔργον· καὶ ὅταν φύγετε ἀπὸ ἐδῶ νὰ ἐπιδείξετε τὴν αὐτὴν προθυμίαν διὰ τὴν σωτηρίαν σας, τὴν ὁποίαν καὶ ἐγὼ ἐπέδειξα πρὸς διόρθωσίν σας» (3). Προφανῶς ὁ Χρυσόστομος δὲν ἀναφέρεται τόσο εἰς τὴν διδασκαλίαν γνώσεων εἰς μικροὺς μαθητὰς, ὅσον εἰς τὴν ἀγωγήν, τὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν ἀκροατῶν του, τὴν βελτίωσιν τοῦ χαρακτήρος καὶ τῆς συμπεριφορᾶς των. Ἐξηγῶν ἀλλαχοῦ τοὺς λόγους, διὰ τοὺς ὁποίους οἱ μαθητευόμενοι πρέπει νὰ μετέχουν ἐνεργῶς τῆς διδασκαλίας, γράφει μεταξὺ ἄλλων, ὅτι «οἱ διδασκόμενοι οὐ διὰ παντὸς ἐπὶ τὸ μαθεῖν διατρίβουσι, ἐπεὶ οὐ διδάσκονται· ἂν ἄει μανθάνῃς οὐδέποτε μαθήσει. Μὴ οὕτως ἔρχου ὡς ἀεὶ μαθησόμενος...» (4)

Καὶ ἐκ τῶν μετέπειτα Βυζαντινῶν πολλοὶ τονίζουσι τὴν σημασίαν τῆς ἀπὸ μέρους τοῦ μανθάνοντος ἐνεργοῦ συμμετοχῆς εἰς τὴν διδασκαλίαν. Ἄνευ τῆς τοιαύτης συμμετοχῆς, λέγουσι, δὲν εἶναι δυνατὴ πραγματικὴ μάθησις, ἰδίᾳ ὅταν πρόκειται περὶ μαθημάτων ὡς ἡ ρητορικὴ καὶ ἡ φιλοσοφία. Οὕτω ὁ Μιχ. Ψελλὸς εἰς ἐπιστολὴν του πρὸς μέλλοντα νὰ γίνῃ μαθητὴς του γράφει, ὅτι ὁ ἴδιος θὰ πράξῃ πᾶν ὅ,τι ἐξαρτᾶται ἀπὸ αὐτόν, ὅπως μύση τοῦτον εἰς τὴν ρητορικὴν τέχνην καὶ τὴν φιλοσοφίαν, ἀλλὰ εἶναι ἀνάγκη καὶ σύ, λέγει, ὡς καλὸς μαθητὴς, «ὅπως φιλοσόφως τὸν λόγον εἰσδέξῃ καὶ μὴ δυσχεράνη τὸν ἔλεγ-

-
- (1) Ἰωάννου Χρυσοστόμου Ἰπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς Β' Ἐπιστολὴν, Ὁμιλία 3η. Migne E.Π. 62, 483.
 (2) Τοῦ αὐτοῦ Ἰπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολὴν, Ὁμιλία 9η. στ. 362.
 (3) Library of Fathers τόμ. 9, σ. 229.
 (4) Ἰπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολὴν, Ὁμιλία 9 «Περὶ εὐχῶν καὶ ψαλμωδιῶν...» Migne E.Π. 62, 362.

χον» (1). Ὁ Θεο)νίκης Εὐστάθιος ἐπίσης ἐκφράζεται παραπλησίως, ὅταν συνιστᾷ εἰς τὸν παρακολουθοῦντα τὴν διδασκαλίαν του : «στόμα δὲ ἐνταῦθα καὶ σοφίαν ἀκούσας, μὴ ἀπεριμερίμνως ἐπιβάλης τῇ ἀκοῇ, ἀλλ' ἐμβάθυνον» (2). Ἀμφότεροι συνιστοῦν εἰς τοὺς μαθητευομένους, ὅπως «ἐμβαθύνουν» ἢ «φιλοσόφως» εἰσδέχωνται τὴν πρὸς αὐτοὺς διδασκαλίαν. Ἡ μηχανικὴ μάθησις οὐδεμίαν ἀξίαν ἔχει καὶ δι' αὐτὸ ἠκιστα ἐπαινείται. Καὶ ὁ ἀνώνυμος ποιητὴς τοῦ «Σπανέα» συνιστᾷ εἰς τοὺς νέους νὰ δεικνύουν ἠροθυμίαν καὶ ἐπιμέλειαν εἰς τὴν μάθησιν καὶ νὰ προσπαθοῦν νὰ γίνωνται γνώσται ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ἀγνοοῦν :

«Εἴ τι γινώσκεις κατὰ νοῦν, μελέτα νὰ τὸ ξέρης,
τὸ δ' ἀγνοεῖς ἐπιμελοῦ καὶ τρέχε νὰ τὸ μάθης.
Καλὸν ἐνὶ τὸ ἔμαθες, αὐτ' οὐκ ἀλησμονήσης,
καὶ πάσχε καὶ ἀγώνιζε νὰ μάθης τὸ οὐκ ἠξεύρεις» (3).

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον οἱ παιδαγωγοὶ τῶν Βυζαντινῶν συνίστων νὰ διεξάγεται πᾶσα διδασκαλία καὶ νὰ λαμβάνη χώραν ἢ μάθησις ἀπὸ μέρους τοῦ μαθάνοντος, αὐτὸν δὲ ἀκριβῶς τὸν τρόπον ἐφήρμοσαν καὶ οἱ ἴδιοι ὡς διδάσκαλοι. Διὰ τοῦτο ἱεράρχαι ὡς ὁ Μ. Βασίλειος καὶ ὁ Θεο)νίκης Εὐστάθιος καὶ λαϊκοὶ λόγιοι ὡς ὁ Μιχ. Ψελλὸς παρέμειναν ἕσαεὶ ἀπαράμιλλα ὑποδείγματα ἀρίστων διδασκάλων. Ἐγνώριζον οὗτοι καλῶς ὅτι

- (1) Μιχ. Ψελλοῦ Ἐπιστολαί : Ἐπιστολὴ 16η «Ἀνεπίγραφος», Κ. Σάβα Μ.Β. τόμ. Ε' σ, 256.
- (2) Εὐσταθίου Θεο)νίκης «Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς Ἐπαρχιώτας Θεσσαλονικεῖς», § 18. Migne E.Π. 135, 1045 C. Ἀλλαχοῦ ὁ αὐτὸς ἱεράρχης γράφει : «Διδάσκω καὶ χρῆ μαθάνειν ὑμᾶς πρεσβεύω, ἀκούσατε, καὶ τὸ ποιητέον κυρώσατε ἀπέσταλμαι, προσέχετε. Εἰ δὲ τὰ λαλούμενα οὐκ ἀρέσκει, ἀπορήσατε, καὶ καὶ ἐπὶ τρυτάνης ταλαντευθήτωσαν, αἱ τε ἀντιθέσεις καὶ αἱ λύσεις πρὸς ἀκρίβειαν.... ἕκαστος ὑμῶν ἔχει τὴν κατὰ πνεῦμα Λυδίαν λίθον καὶ δύναται δι' αὐτῆς βασανίζειν, ὅσον ἐν τοῖς τοιούτοις νοήμασιν ἀρρῦπαρον...» (Migne E.Π. 135, 660-661).
- (3) «Σπανέας» στίχοι 168-171.

εις τὸ σπουδαῖον ἔργον τῆς ἀγωγῆς τοῦ ἀναπτυσσομένου ἀτόμου δὲν ἦσαν εἰ μὴ δευτερεύοντες μόνον παράγοντες (1), βοηθοὶ εἰς τὴν προσπάθειαν τοῦ ἀτόμου διὰ τὴν μὀρφωσίν του καὶ ἐπίστευον, ὅτι ἡ καλλιτέρα βοήθεια πρὸς τὸν μορφούμενον εἶναι ἡ μύησις τούτου εἰς τὰ μυστικά, δι' ὧν ἐπιτυγχάνεται ἡ αὐτοαγωγή του. Εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο ἀπέδιδον μεγάλην σημασίαν, διότι, κατὰ τὴν περίοδον τὴν ὁποῖαν μελετῶμεν, τὸ πλεῖστον τῆς ἐργασίας διεξήγετο παρ' ἐκάστου μαθητοῦ, εἴτε ἐν τῷ σχολείῳ, εἴτε—τὸ καὶ συνηθέστερον—κατ' οἶκον καὶ ἐπομένως ἔπρεπε ὁ μαθητῆς νὰ ἀποκτήσῃ τὴν ἔξω τοῦ αὐτοτελῶς ἐργάζεσθαι καὶ μελετᾶν. Ἐπιπλέον, ὡς ἐλεχθη ἀνωτέρω (2), οἱ Βυζαντινοὶ συνέχιζον τὴν μελέτην καὶ μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσίν των ἐκ τοῦ σχολείου, ἡ τοιαύτη ἔξις ἦτο αὐτοῖς ἐξαιρετικῶς χρήσιμος καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν τούτον. Ὁφείλον νὰ εἶναι εἰς θέσιν μόνου των νὰ θέτουν προβλήματα, κατὰ τὴν μελέτην τῶν συγγραμμάτων, καὶ μόνου νὰ ἀσχολοῦνται μὴ τὴν ἐπίλυσιν τῶν ἀποριῶν των.

§ 2. Μορφαὶ διδασκαλίας : Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε παρατεθέντων χωρίων ὡς καὶ ἐξ ἄλλων, ἅτινα θέλομεν παραθέσει κατωτέρω, συνάγεται, ὅτι σχεδὸν ἅπασαι αἱ γνωσταὶ εἰς ἡμᾶς μορφαὶ διδασκαλίας ἦσαν γνωσταὶ εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ ὅτι συνιστάτο ἡ χρῆσις αὐτῶν κατὰ τὰς περιστάσεις, ὥστε ἡ διδασκαλία νὰ ἀποφέρῃ καλύτερα ἀποτελέσματα. Εἰς τὴν προηγουμένην παράγραφον, ἔνθα ἐγένετο λόγος περὶ τοῦ ἀξιώματος τῆς αὐτενεργείας, εἶδομεν ὅτι τόσον ἡ ἐρωτηματικὴ, ὅσον καὶ ἡ διαλογικὴ μορφή ἐθεωροῦντο πρόσφοροι διὰ τὴν ἐνεργὸν συμμετοχὴν τοῦ μαθητοῦ εἰς τὴν διδασκαλίαν. Οἱ Βυζαντινοὶ γενικῶς ἠγάπων τὴν συζήτησιν, οἱ πεπαιδευμένοι δὲ ἐξ αὐτῶν ἦσαν κατὰ κανόνα καλοὶ συζητηταί. Εἰς τὴν ἀπόκτησιν τοῦ προτερήματος τούτου οὐκ ὀλίγον συνέτεινον οἱ διδάσκαλοι τῶν Βυζαντινῶν, μάλιστα δὲ οἱ διδάσκαλοι τῆς ρητορικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας. Αἱ

(1) A. N. Whitehead : «The Aims of Education and Other Essays», σ. 53.

(2) Βλέπε ἀνωτέρω σελ. 16 ἑ.

θεολογικαὶ συζητήσεις ἐξ ἄλλου, εἰς τὰς ὁποίας ἀφιέρωνον πολλὸν χρόνον οἱ Βυζαντινοί, προϋπέθετον τὴν ἰκανότητα τοῦ καλῶς διαλέγεσθαι. Τὸν διάλογον ἐχρησιμοποίησαν προσέτι καὶ εἰς δογματικὰς διδασκαλίας, ἀρκετὰ δὲ εἶναι τὰ ὑπὸ μορφὴν διαλόγου γραφέντα μὲ τοιοῦτον περιεχόμενον ἔργα. Ὡστε ἀνεγνώριζον οὗτοι τὰ διδακτικὰ πλεονεκτήματα τόσον τῆς ἐρωταποκρίσεως, ὅσον καὶ τοῦ ἐλευθέρου διαλόγου.

Ἐτέρα μορφή διδασκαλίας, εὐρύτατα χρησιμοποιηθεῖσα ἐν Βυζαντίῳ, ἦτο καὶ ἡ μονολογική. Ὁ προφορικὸς «λόγος» ἐξετιμᾶτο μεγάλως παρὰ τῶν Βυζαντινῶν, καὶ οἱ ἔχοντες τὸ χάρισμα τοῦ λόγου ἦσαν λίαν ἀγαπητοὶ εἰς αὐτούς. Διὰ τοῦτο καὶ ἠσχολήθησαν εὐρέως μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἀγωγῆς τοῦ λόγου εἰς τὰ σχολεῖα αὐτῶν. Ἐγνώριζον βεβαίως ὅτι τὸ χάρισμα τοῦ λόγου εἶναι φυσικόν (1), ἀλλ' ἡ ἐμπειρία εἶχε δείξει εἰς αὐτούς ὅτι ἐλάχιστοι εἶναι ἐκ φύσεως πεπροικισμένοι μὲ τὸ χάρισμα τοῦτο. Ἐπειδὴ ὁμως ἕκαστος διδάσκαλος, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Μ. Βασίλειος, ὤφειλε νὰ ἔχη «τὸ χάρισμα τῆς διδασκαλίας», ἔπρεπε νὰ ἀποκτήσῃ τοῦτο δι' ἐπιμελοῦς ἀσκήσεως καὶ προσπάθειας συστηματικῆς. Ἦσαν δὲ πάντες οἱ παιδαγωγοὶ τῆς γνώμης, τὴν ὁποίαν λίαν εὐστόχως ἐκφράζει ὁ Ἰσιδώρος Πηλουσιώτης, ὅτι «πᾶσαι μὲν αἱ τέχναι ταῖς μὲν μελέταις συγκροτοῦνται καὶ μείζονες γίνονται· ταῖς δὲ ἀργίαις ἀπόλλυνται, μάλιστα δὲ ἡ τῶν λόγων δύναμις· θεραπευομένη γὰρ καὶ ἀρδευομένη μεγίστη γίνεται· ἀμελουμένη δὲ ῥαδίως ἀποφοιτᾷ καὶ ἀφίπτεται...» (2)

Προσπαθῶν ὁ Θεσ)νίκης Εὐστάθιος νὰ προσδιορίσῃ τὰ γνωρίσματα τοῦ καλοῦ ὁμιλητοῦ εὐρίσκει, ὅτι ἡ ταχύτης εἰς τὸν λόγον δὲν εἶναι προσὸν διὰ τὸν διδάσκοντα. Ὅτι ἐνδιαφέρει περισσότερο εἶναι νὰ δύνανται οἱ μαθηταὶ νὰ παρακολουθοῦν ἀνέτως τὰ διδασκόμενα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἐπιτυγχάνεται μὲ τὸν ταχὺν ρυθμὸν τοῦ ὁμιλεῖν. Μεταξὺ δύο διδασκάλων, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ εἰς ὁμιλεῖ βραδέως καὶ ὁ ἕτερος ταχέως, προτιμητέος

(1) Μιχ. Ψελλὸς ἐνθ' ἀνωτέρω σ. 111-112.

(2) Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου Ἐπιστολαί. Βιβλ. III, ἐπιστ. 96 «Παύλῳ», Migne E.Π. 78, 805.

είναι ὁ πρῶτος, κατὰ τὸν Εὐστάθιον, διότι οὗτος «ἔχοι ἂν ἀγαθὸν τι ποτέ, οἷς διατρίβων τὴν φράσιν καὶ οὗτος ἔστιν ὁ τε ἀναδιπλῶν αὐτὴν καὶ οἷον ἐπαναφέρων, ἐγκαθίζει ταῖς τῶν ἀκροατῶν ψυχαῖς εἰς ἀκριβεστέραν μνήμην καὶ γνώμην τὸ λεγόμενον, βάδην τῷ λόγῳ προῖων καὶ παρακολούθουμένος.» Τοιοῦτόν τι ὁμως εἶναι ἀδύνατον νὰ συμβῇ μετὰ τὸν ταχύγλωσσον, καθ' ὅσον οὗτος «καὶ φύρων οὕτω τοὺς λόγους εἰς ἀδιάρθρωτον, οἷα ἐπίτροχον γλῶσσαν τοῖς λόγοις ἐφίει, καὶ δυσπαρακολούθητος ἐντρέχων οἷς λέγει γοργότερον ὥς εἰ καὶ ρεύματι κατὰ πρानοῦς ἐχέετο, τάχα ἂν παραδράμοι τοὺς ἀκρωμένους κενὰ ψοφήσας, καὶ πνευμόνων, ὃ δὴ λέγεται μόνον παθῶν ὁποίους πολλοὺς οἶδαμεν πεπειραμένοι ὠκυγλώσσους, χύδην τοὺς λόγους ἐκφέροντας» (1). Ἀλλὰ καὶ τὸν τόνον τῆς φωνῆς πρέπει νὰ προσέχη ὁ διδάσκαλος, διότι καὶ οὗτος συντελεῖ εἰς τὸ νὰ γίνωνται περισσότερον καταληπτὰ τὰ διδασκόμενα (2).

Καὶ περὶ τῆς ὑποδειγματικῆς μορφῆς διδασκαλίας γίνεται λόγος εἰς τὰ Βυζαντινὰ κείμενα. Ταύτης ἡ χρῆσις συνεδύαζετο μετὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ἀξιώματος τῆς ἐποπτείας εἰς τὴν διδασκαλίαν, εἶχε δὲ τὴν θέσιν τῆς κατὰ τὴν διδασκαλίαν μαθημάτων ὡς ἡ γεωμετρία, ἡ ἀστρονομία, ἡ ἀνατομία κλπ. (3), πρὸ παντὸς ὁμως εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν πρακτικῶν τεχνῶν (4) καὶ εἰς τὴν κυρίως ἀγωγὴν. Ἡ ὑποδειγματικὴ μορφή διδασκαλίας δύναται νὰ γίνεταί καὶ μετὰ λόγου—δι' οὗ ἐπεξηγοῦνται τὰ ἐκτελούμενα—ἀλλὰ καὶ ἄνευ λόγου, «δίχα λαλιᾶς». Ὑπέροχον παράδειγμα περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν εἶναι δυνατόν νὰ λάβῃ χώ-

(1) Εὐσταθίου Θεολογίας. «Ἐρμηνεῖα εἰς τοὺς ὑπὸ Δαμασκηνοῦ ἕμνους τῆς πεντηκοστῆς» § 6, Migne E.Π. 136, 525 D.

(2) Ἰσιδ. Πηλουσιώτου Ἐπιστολαί: Βιβλ. III, ἐπιστ. 301.

(3) Ἀστέριος Ἀμασείας, Migne E.Π. 40, 301. Μιχ. Χωνιάτης εἰς Σ. Λάμπρου «Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τὰ Σωζόμενα» τ. Β' σ. 190 «κακεῖθεν ἀξιούντος μαυθάνει αἰσθητῶς τὰ ἐν λόγοις φιλοσοφούμενα».

(4) Εὐστ. Θεολογίας Λόγοι: Λόγος Γ' προσλαληθεὶς τῆς ἀγίας καὶ μεγάλης τεσσαρακοστῆς ὡς ἔθος, § ε', Migne E.Π. 135, 637 B-C

ραν διδασκαλία «δίχα λαλιᾶς», παρέχει ἡμῖν ὁ Θεσ)νίκης Εὐ-
 στάθιος διὰ τῆς διηγήσεως ἐνὸς ἀνεκδότου: Βασιλεύς τις, λέγει,
 «δεινὰ πάσχων ἐκ στασιαστῶν» ἐζήτησε δι' ἀπεσταλμένου του
 τὴν συμβουλήν σοφοῦ τινος ἐρημίτου. Ὁ σοφός, παρὰ τὴν ἀπαί-
 τησιν τοῦ ἀπεσταλμένου νὰ ἔχη γραπτῶς τὴν συμβουλήν του,
 ἐπέμεινε νὰ δώσῃ ταύτην εἰς τὸν ἄνθρωπον τοῦ βασιλέως «δίχα
 λαλιᾶς». Ἐτυχε δὲ νὰ εἶναι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην περίοδος
 τοῦ θερισμοῦ τῶν σιτηρῶν. Ὁ σοφός, μεταβὰς εἰς τὸν ἀγρὸν
 μετὰ τοῦ ἀπεσταλμένου, «γυμνώσας μαχαιρίδιον ἔκειρε σπορά-
 δας τῶν ἀσταχύων, ὅποι ἐξεῖχον ἐς μῆκος ὑπὲρ τοὺς λοιπούς·
 καὶ οὕτως ποιήσας ὑπεξῆλθε καὶ ἀπῆλθεν οἶκοι, καθεστῶς,
 ἐφ' οἷς ἦν καὶ πρῶην.» Ἐπειδὴ ὁμοῦς ὁ βασιλικὸς ἀπεσταλμέ-
 νος ἐξηκολούθει ἐπιμένων καὶ ἀπειλῶν τὸν σοφόν, οὗτος εἶπεν
 αὐτῷ λακωνικώτατα τὰ ἐξῆς: «Ἀπελθε ὅθεν ἐστάλης, καὶ τὸ
 τεθεῖσθαι ἀνάγγειλον.» Ὁ ἀπεσταλμένος ἔφυγε
 τότε θεωρῶν τὸν σοφόν ὡς ἀνισόρροπον, ἀλλ' ὁ βασιλεύς, ὅταν
 ἤκουσε τὰ συμβάντα, «κατακύψας εἰς τὸ βάθος τοῦ ἠγγελμένου,
 καθεώρακε τὴν ἀγχίστροφον καὶ βαθεῖαν διδασκαλίαν
 τοῦ σοφοῦ, καὶ τὴν διὰ χειρὸς ἐμφασιν τοῦ κατὰ
 ψυχὴν λόγου...», ἔπραξε δὲ ὡς τὸ διδασκάλιον ὑπεδεί-
 κνουεν αὐτῷ καὶ οὕτως ἐξησφάλισε τὴν βασιλείαν του «μάθων
 οὐδ' αὐτὸς λόγῳ τὸ ποθοῦμενον διδασκάλι-
 ον, ἀλλ' ἔργῳ τῷ διὰ διδασκάλου σοφοῦ» (1). Εἰς τὴν ὑπο-
 δευγματικὴν μορφήν διδασκαλίας ἀπέδιδον μεγάλην σημασίαν
 οἱ Βυζαντινοί, διότι αὕτη ἔχει τὸ προσὸν τῆς ἐποπτικότητος,
 ὅπερ τὴν καθιστᾷ ἐνεργεστέραν καὶ περισσότερον καταληπτὴν:
 «Πρᾶξις λόγου ἐνεργεσττέρα, ὡς ἀκοῆς ὄψις», λέγει ὁ Χρυσό-
 στομος, «καὶ τῆς διὰ στόματος διδαχῆς ἢ διὰ πείρας διδα-
 σκαλία» (2). Διὰ τοῦτο τὴν μορφήν ταύτην συνίστων καὶ ὡς μέ-

(1) Εὐστ. Θεσ)νίκης Λόγοι: «Λόγος Γ' προσλαληθεὶς τῆς ἀγί-
 ας καὶ μεγάλης Τεσσαρακοστῆς ὡς ἔθος» § ιη' Migne E.
 Π. 135, 649 C

(2) Ἀντώνιος ὁ Μέλισσα: Λόγοι Α' Βιβλίου, Λόγος 47, «Πε-
 ρὶ πράξεως» ἐνθα ἡ ἀνωτέρω γνώμη Ἰωάννου τοῦ Χρυσό-
 στόμου. Migne E.Π. 136, 928 A.

σον ἀγωγῆς, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

§ 3. Ἀτομικὴ διδασκαλία, καὶ ἀλληλοδιδακτικὴ μέθοδος; Εἰς τὰ σχολεῖα τῶν Βυζαντινῶν ἦσαν ἐν χρήσει τὸσον ἡ ἐξατομικευμένη διδασκαλία ὅσον καὶ ἡ συνδιδασκαλία καὶ ἡ ἀλληλοδιδακτικὴ μέθοδος. Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ ἀπόψεις τῶν Βυζαντινῶν παιδαγωγῶν, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐξατομικευμένην διδασκαλίαν καὶ ἀγωγὴν. Λόγοι πρακτικοὶ καὶ ψυχολογικοὶ ἐπέβαλλον τὴν «ἐπὶ μέτρῳ» διδασκαλίαν. Ἐν Βυζαντίῳ ἡ σχολικὴ φαίτησις δὲν ἦτο ὑποχρεωτικὴ. Οἱ γονεῖς, οἱ ἐπιθυμοῦντες νὰ μορφώσουν τὰ τέκνα των, παρέδιδον αὐτὰ εἰς τοὺς διδασκάλους, εἴτε ἐν ἀρχῇ τοῦ σχολικοῦ ἔτους εἴτε — πρᾶγμα λίαν σὺνήθες τότε — κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτοῦ. Ἐπὶ πλεον πολλοὶ τῶν προσερχομένων εἶχον ὠρισμένην προπαιδείαν καὶ γνώσεις, ἐνῶ ἄλλοι τούτων ἦσαν λίαν ἐργατικοὶ καὶ ἐπιμελεῖς, παρουσιάζοντες διὰ τοῦτο ταχυτέραν πρόοδον εἰς τὰ μαθήματα. Πάντα ταῦτα, ὡς καὶ λόγοι καθαρῶς ψυχολογικοὶ, ἐπέβαλλον εἰς τὸν διδάσκαλον νὰ μὴ ἀρκῆται μόνον εἰς τὴν συνδιδασκαλίαν τῶν μαθητῶν του, ἀλλὰ νὰ χρησιμοποιῆ καὶ τὴν ἀτομικὴν διδασκαλίαν. Τέλος, καὶ τοῦτο εἶναι λίαν σημαντικόν, ἡ ἀπαιτήσις περὶ ἀτομικῆς μεταχειρίσεως τῶν μαθητῶν, περὶ τῆς ὁποίας πλείστοι ὅσοι Βυζαντινοὶ ὀμιλοῦν εἰς τὰ ἔργα αὐτῶν (1), εὐρίσκετο ἐν ἀπολύτῳ συμφωνίᾳ πρὸς τὰ κηρύγματα τοῦ Εὐαγγελίου. Τὸ μῆνυμα περὶ προσωπικῆς σωτηρίας, τὸ ὁποῖον ἐξυπακούει καὶ ἀπαιτεῖ τὴν καταβολὴν ἀτομικῶν προσπαθειῶν πρὸς αὐτοτελείωσιν, εἶχεν, ὡς ἦτο φυσικόν, ἀπήχησιν καὶ εἰς τὴν σχολικὴν πράξιν — καὶ τὴν θεωρίαν τῆς ἀγωγῆς γενικώτερον. Περὶ τούτου μαρτυροῦν αἱ ἄπειροι συστάσεις καὶ οἱ ἀφορισμοὶ τῶν Πατέρων καὶ ἄλλων λογίων δι' ἀτομικὴν μεταχείρισιν ἐκάστου

(1) Βλέπε γνώμας Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου (Migne E.Π. 136, 1017), Ἰσιδ. Πηλουσιώτου (Migne E.Π. 78, 1225-1228, Κεφ. IV, ἐπιστ. 145), Φωτίου (Migne E.Π. 102, 844 Βιβλ. II, Ἐπιστ. 30), Μιχ. Ψελλοῦ καὶ Ἰω. Ζιφιλίνου (Κ. Σάβα Μ.Β. τ. Δ' σ. 440 κ.ά.), Εὐστ. Θεογονίας (Migne E.Π. 136, 597), Νικηφ. Βλεμμύδου (Migne E.Π. 142, 533) κ.ά.

ἀτόμου, μαθητευομένου καὶ μή. Οὕτω ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, εἰς μακρὰν ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς τοὺς ἡγουμένους τῶν μονῶν, γράφει σχετικῶς μετὰ τὸν τρόπον τῆς ἐνδεδειγμένης διαπαιδαγωγῆσεως καὶ μεταχειρίσεως τῶν ὑπ' αὐτοὺς τὰ ἐξῆς: Οἱ ἐπὶ κεφαλῆς δὲν πρέπει νὰ θεωροῦν ἑαυτοὺς ὡς κυρίους καὶ δεσπότας, ἀλλ' ὡς ταπεινοὺς ὑπηρέτας τοῦ ποιμνίου των. Ὁφείλουν νὰ ἐκπαιδεύουν, νὰ νοθετοῦν καὶ νὰ καθοδηγοῦν ἐκείνους, διὰ τὰς ψυχὰς τῶν ὁποίων εἶναι ὑπεύθυνοι ἐναντι τοῦ Θεοῦ. Πρέπει νὰ παρέχουν εἰς τοὺς ἀδελφούς των τὴν ἀτομικὴν ἐκείνην μετὰ χειρῶν, τῆς ὁποίας ἡ ἰδιοσυγκρασία ἐνὸς ἐκάστου ἔχει ἀνάγκην, καθ' ὃν τρόπον πράττει καὶ ὁ ἰατρός διὰ τοὺς ἀσθενεῖς του (1). Καὶ εἰς τὸ «Τυπικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ἀρχαγγέλου», εἰς τὸ «πρὸς τὸν προεστῶτα» κεφάλαιον, παρέχονται παραπλήσιοι συμβουλαὶ (2). Ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὅμως, εἶναι περισσότερον συγκεκριμένους καὶ πειστικώτερος. Ὁμιλῶν περὶ τῆς παρεχομένης ἀπὸ μέρους τοῦ διδάσκοντος διδασκαλίας πρὸς πολλοὺς μαθητὰς λέγει, ὅτι αὕτη πρέπει νὰ εἶναι «πρὸς πάντας ἐπιτήδειός τε καὶ πρόσφορος» καὶ αἰτιολογεῖ τὴν γνώμην του ταύτην ὡς ἀκολουθῶν: «Οἱ μὲν γὰρ δέονται γάλακτι τρέφεσθαι τοῖς ἀπλουστέροις καὶ στοιχειωδεστέροις τῶν διδαγμάτων, ὅσοι τὴν ἕξιν (εἰσὶ) νήπιοι καὶ ἀρτιπαγεῖς, ὡς ἂν εἶποι τις, τὴν ἀνδρείαν τοῦ λόγου τροφήν οὐ φέροντες· ἢ ἂν προσάγοι τις παρὰ δύναμιν, τάχα ἂν καταπιεσθέντες καὶ βαρυνθέντες, οὐκ ἐξαρκούσης τῆς διανοίας, ὡσπερ ἐκεῖ τῆς ὕλης τὸ ἐπισελθὸν ἐλκῦσαι καὶ οἰκειώσασθαι, ζημειωθεῖεν ἂν καὶ τὴν ἀρχαίαν δύναμιν.» Ἀλλ' εἰς τοὺς νοημονεστέρους καὶ περισσότερον κατηρτισμένους μαθητὰς ὁ διδάσκων θὰ παρέχῃ δυσκολωτέρας γνώσεις, ἐὰν πρόκειται νὰ ὠφελήσῃ αὐτούς: «οἱ δὲ τῆς ἐν τοῖς τελείοις λαλουμένης σοφίας χρῆζοντες καὶ τροφῆς τῆς ὑψηλοτέρας καὶ στερροτέρας τῷ πρὸς διάκρισιν ἀληθοῦς τε καὶ ψευδοῦς ἰκανῶς γεγυμνάσθαι τὰ αἰσθητήρια, εἰ γὰρ ἀποτίζοιντο καὶ τρέφοιντο λαχάνοις, ἀσθενῶν βρώ-

(1) W. Jaeger: «Two Rediscovered Works...» σσ. 112-113

(2) Μ. Γεδεών: «Τυπικὸν τῆς... Μονῆς Μιχαὴλ τοῦ Ἀρχαγγέλου» σ. 28.

ματι, δυσχεραίνειεν ἄν' καὶ μάλα εἰκότως, οὐ δύναμούμενοι κατὰ Χριστόν, οὐδὲ αὐξάνοντες τὴν ἐπαινετὴν αὐξῆσιν, ἣν ἐργάζεται λόγος, τελειῶν εἰς ἄνδρα, καὶ εἰς μέτρον ἡλικίας ἄγων πνευματικῆς, τὸν καλῶς τρεφόμενον» (1). Αἱ ἐν τῷ ἑδαφίῳ τούτῳ ἐκφραζόμεναι ἰδέαι οὐδεμιᾶς χρήζουν ἐπεξηγήσεως. Θὰ ἠθέλαμεν μόνον νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ «ἐπὶ μέτρῳ» σχολείου, τὸ ὁποῖον τόσον πολὺ διαφημίζεται ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας, ἔχει τὰς ρίζας αὐτῆς εἰς τὴν ἀρχαιότητα, εὔρε δὲ μεγάλην ὑποστήριξιν, θεωρητικῶς καὶ πρακτικῶς, ἐν Βυζαντίῳ. Ἐνδιαφέρουσα προσέτι εἶναι καὶ ἡ γνώμη Ἰωάννου τοῦ Χρυσσοστόμου. Οὗτος συμβουλεύει τὸν διδάσκοντα νὰ προσαρμόζη πάντοτε τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ πρὸς τὴν ἰδιοσυγκρασίαν τῶν ἀκροατῶν του, τῇ βοήθειᾳ ποικίλων μέσων καὶ τῶν διαφόρων μορφῶν διδασκαλίας (2).

Πλὴν τῆς ἀτομικῆς διδασκαλίας καὶ τῆς συνδιδασκαλίας φαίνεται ὅτι ἐν Βυζαντίῳ ἦτο γνωστὴ—καὶ ἐν χρήσει—καὶ ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἀγόμεθα ἔκ τινος μαρτυρίας τοῦ Εὐσταθίου Θεσ)νίκης, τὴν ὁποίαν, ὡς μοναδικὴν εἰς τὸ εἶδος τῆς καὶ λόγῳ τοῦ διαφέροντος, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει, παραθέτομεν ὡς ἔχει: «Καὶ ἐνθυμητέον ἐν ταῦθα...», γράφει, «ὅτι καθὰ διδάσκαλος μέγας, προσφνέστερον δὲ φάναι, διδασκάλων διδάσκαλος, καὶ φιλοσοφίας δὲ ἀπάσης... προῖσταμένος... οὐκ ἂν ἐθέλοι αὐτὸς δι' ἑαυτοῦ καὶ μόνου μυσταγωγεῖν· ἀλλὰ σοφίσας πολυειδῶς ἑτέρους, εἰς ὅσον συγχωρεῖ, προβάλλεται διδάσκειν

(1) Γρηγορίου Θεολόγου «Λόγος Β' Ἀπολογητικός...» Migne B.Π. 35, 453. Βλέπε καὶ Γεωργίου Κεδρηνοῦ: «Σύνοψις Ἱστοριῶν», σ. 578 ἐνθα ἐξαίρονται αἱ περὶ ἀτομικῆς μεταχειρίσεως συστάσεις καὶ ἀντιλήψεις Ἰωάννου τοῦ Χρυσσοστόμου.

(2) «Εἶναι λίαν πιθανόν», γράφει ὁ Χρυσόστομος, «εἰς μίαν πολυπληθῆ συνάθροισιν νὰ ὑπάρχη μεγάλη ποικιλία ἰδιοσυγκρασιῶν· ἔργον δὲ τοῦ διδάσκοντος εἶναι νὰ θεραπεύῃ ὄχι μόνον μίαν, ἀλλὰ πολλὰς πληγὰς ταυτοχρόνως· καὶ συνεπῶς τὸ φάρμακον τῆς θεραπείας πρέπει νὰ ποικίλλῃ ἀναλόγως». Library of Fathers, τ. 9, σ. 241.

τοὺς ὑποδεεστέρους ἐν φοιτηταῖς» (1). Κατωτέρω ὁμως παρέχει τὴν ἀκόλουθον λίαν ἀξιόλογον πληροφορίαν, ὡς πρὸς τὸν τρόπον καθ' ὃν ὁ διδάσκαλος παρηκολούθει τὴν ὑπὸ τῶν βοηθῶν του διδασκαλίαν: «Αὐτὸς μέντοι παρῶν ἐφ' ἅπανσι δόγμασι καὶ διαρθρῶν, εἴ τι που δυσφραδῶς ἔχει, ναὶ δὲ καὶ ἐπιδιορθούμενος, ὅποι δεήσῃ, τὰ διδασκάλια ἐπικοσμεῖ τὰ σεμνά, καὶ τὸ καλὸν ποιεῖ καὶ πλεῖον ἢ κάλλιον.» Πρόδηλον τυγχάνει ὅτι ἡ τοιαύτη μέθοδος δὲν δύναται νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὴν ἀθλιεστάτην ἐκείνην ἀλληλοδιδασκτικὴν μέθοδον, τὴν χρησιμοποιηθεῖσαν παρ' ἡμῖν κατὰ τὰς πρώτας μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν δεκαετίας. Ὁ Βυζαντινὸς διδάσκαλος δὲν παρηκολούθει ἀπλῶς τὴν ὑπὸ τῶν πρωτοσχόλων τελουμένην διδασκαλίαν ἀλλὰ μετείχε ταύτης ἐνεργῶς, «διαρθρῶν εἴ τι που δυσφραδῶς» εἶχε «καὶ ἐπιδιορθούμενος, ὅποι δεήσῃ» τὴν διδασκαλίαν τῶν βοηθῶν του, ὥστε αὕτη νὰ εἶναι ἐπαγωγός, σαφῆς καὶ πάντοτε ἐποικοδομητικὴ.

§ 4. Τοὺς Βυζαντινοὺς διδακτικοὺς ἀπησχόλησαν καὶ πολλὰ ἄλλα θεματὰ φύσεως διδακτικῆς, ὡς τὸ περὶ ποσοῦ, περὶ διατάξεως καὶ περὶ τρόπων ἐμπεδώσεως τῆς διδακτέας ὕλης, κ.ἄ. Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, λ.χ., δίδων ὁδηγίαν περὶ τοῦ τρόπου μεταχειρίσεως τῶν ἀρχαρίων μαθητῶν, λέγει, ὅτι οἱ διδάσκαλοι δὲν παρέχουν ὅλα διὰ μιᾶς, ἀλλ' ἐπαναλαμβάνουν συχνὰ τὰ αὐτὰ πράγματα, ἵνα ἐπιτύχουν καλυτέραν τούτων ἐντύπωσιν εἰς τὸν νοῦν τῶν μαθητῶν. Ἐξ ἄλλου, συνεχίζει, δὲν παραδίδουν πολλὴν ὕλην, διότι καθίσταται δύσκολον εἰς τοὺς μαθητὰς νὰ τὴν ἐνθυμοῦνται καλῶς· ἀλλὰ καὶ διότι ὑπάρχει φόβος νὰ καταστοῦν ὀλιγώτερον ἐνεργητικοὶ καὶ περισσότερον νωθροί, ἐξ αἰτίας τῶν δυσχερειῶν, αἱ ὁποῖαι θὰ παρουσιασθοῦν (2). Ἀλλαχοῦ ὁ αὐτὸς ἱεράρχης παρέχει περισσοτέρας ἐπεξηγήσεις διὰ τοὺς λόγους, οἱ ὁποῖοι ἐπιβάλλουν νὰ προχωρῶμεν βραδέως κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν διαφόρων μαθημάτων. Προέχει πάν-

(1) Εὐσταθίου Θεογνίκτης «Λόγος περὶ ὑπακοῆς...», § 59 Migne E.Π. 136, 337.

(2) Library of Fathers, τ. 36, σ. 37.

τοτε ἡ ἐμπέδωσις τῶν διδασκομένων διότι ἄνευ ταύτης δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ κατανόησις καὶ ἐκμάθησις ἐκείνων, τὰ ὅποια ἔπονται. Τὴν γνώμην του δὲ αἰσθητοποιεῖ διὰ τοῦ παραδείγματος τοῦ συνετοῦ οἰκοδόμου, ὁ ὁποῖος, ὅταν κτίζῃ μίαν οἰκοδομήν, ἀφοῦ θέσῃ τὰ θεμέλια, τοποθετεῖ ἐκάστοτε τοὺς λίθους μετὰ τοῦ ἀναγκαιούτου κονιάματος καὶ οὐδέποτε προχωρεῖ εἰς τὴν τοποθέτησιν νέου κονιάματος καὶ λίθων προτοῦ σκληρυνθῆ τὸ πρῶτον κονίαμα. Οὕτω δὲ ἐπιτυγχάνει τελικῶς τὴν οἰκοδομήσιν στερεᾶς οἰκίας, ἣτις δὲν διατρέχει τὸν φόβον τῆς καταρρεύσεως. Ἡ ἐπιλογή τοῦ ἀνωτέρω παραδείγματος δὲν εἶναι τυχαία. Δι' αὐτοῦ διδασκόμεθα ἐπίσης, ὅτι ὁ νουνεχὴς διδάσκαλος, ὅπως καὶ ὁ καλὸς οἰκοδόμος, ὀφείλει νὰ ἐργάζεται βάσει σχεδίου ἐκ τῶν προτέρων κατηρτισμένου καὶ κατὰ τρόπον μεθοδικόν, ἐὰν θέλῃ νὰ ἐπιτύχῃ εἰς τὸ βαρὺ ἔργον τοῦ πνευματικοῦ ἐξοπλισμοῦ καὶ τῆς μορφώσεως τῶν μαθητῶν του. Ὁ ἴδιος ὁ Χρυσόστομος μάλιστα προτρέπει εἰς μίμησιν τῶν οἰκοδόμων τούτων: «Τοὺς οἰκοδόμους τούτους ἄς μιμηθῶμεν καὶ ἡμεῖς καὶ κατὰ παρόμοιον τρόπον ἄς οἰκοδομήσωμεν τὸ πνεῦμα ἡμῶν. Διότι ὑπάρχει φόβος μήπως, ἐνῶ τὰ πρῶτα θεμέλια μόλις ἔχουν τεθῆ, ἡ προσθήκη νέων γνώσεων προξενήσῃ ζημίαν εἰς ὅ,τι ἐδιδάχθη ἤδη, ἐξ αἰτίας τῆς ἀνεπαρκείας τοῦ πνεύματός μας νὰ περιλάβῃ τὰ πάντα διὰ μιᾶς» (1). Τὴν αὐτὴν ἄποψιν ὑπεστήριξαν καὶ ἄλλοι παιδαγωγοὶ (2) τῶν Βυζαντινῶν, ὡς καὶ πάντες οἱ ἀξιοὶ τοῦ ὀνόματος τῶν μεταγενέστεροι καὶ σύγχρονοι Εὐρωπαῖοι παιδαγωγοὶ (3).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν διάταξιν τῆς ὕλης οἱ Βυζαντινοὶ ἐπέμενον ὅπως αὕτη παρέχεται πάντοτε καθ' ὠρισμένην τάξιν, ἀποφεύγωνται δὲ τὰ ἄλματα καὶ τὰ χάσματα, κατὰ τὴν διδασκαλίαν οἰουδήποτε μαθήματος. Λίαν χαρακτηριστικὴ ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Μιχ. Χωνιάτου. Γράφων οὗτος πρὸς τινα

(1) Library of Fathers, τ. 36, σ. 63.

(2) Μ. Βασιλείου Ὁμιλία εἰς τὸν Α' Ψαλμόν, Migne E.G. 29, 213.

(3) A.N. Whitehead: The Aims of Education and Other Essays, κεφ. 1ον.

ἡγούμενον, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀποστείλει τὸν ἀδελφόν του πλησίον τοῦ Μιχαὴλ δι' ἀνωτέρας σπουδᾶς, λέγει εἰς ὕφος ἐλεγκτικὸν τὰ ἐξῆς : « Ἴνα δὲ ἐγγύτερον ἀψῶμαι τοῦ πράγματος, λέγε μοι νῦν, ὅτε παρὰ σοὶ ἢ παρ' ἑτέρῳ τινὶ γραμματιστῇ μαθητεύεσθαι γράμματα ἤρξατο οὗτος ὁ παῖς μῶν πρὶν ἢ τὰ πρῶτα τῶν γραμμάτων στοιχεῖα γνωρίσαι ἠναγκάζετο συνάπτειν συλλαβὰς, ἢ πρὸ τοῦ φθέγγεσθαι ὀνόματα καὶ ῥήματα καὶ συνείρειν λόγων ὁρμαθούς ; Οὐκ ἂν ἔχοις εἰπεῖν » (1). Καὶ συνεχίζει μὲ τὰς ἀκολουθοῦσας λίαν ἀξιοπροσέκτους σκέψεις : « Οὐκοῦν μηδὲ ἐν ταῖς νῦν μαθήμασι βιάζου τὸν παῖδα ὑπερβάθμιον πόδα τείνειν, παρὰ τὸ σοφὸν παράγγελμα καὶ τὴν ἔντεχνον μέθοδον ». Δικαιολογεῖ δὲ τὸν ἀφορισμὸν τουτοῦτον διὰ τῶν ἐξῆς : « Τὸ γὰρ μὴ ὁδῶ καὶ τάξει προβαίνειν ἀπὸ τῶν ἀτελεστέρων καὶ προτέρων ἐπὶ τὰ τελεώτερα καὶ ὕστερα, ἀλλ' ὑπερβαίνειν καὶ τοῦ τελείου ἀμέσως ἐφίεσθαι σφραγερὸν καὶ παρὰ τοῖς παλαιοῖς ἐμπλήκτω ἄλματι προεικάζεται δι' οὗ πρὸς τῷ μὴ ἀφικνεῖσθαι ὧν παρὰ δύναμιν ἐφίενται οἱ οὕτω πλημμελῶς ἄττοντες καὶ τῶν ἐν ἐφικτῷ ἀποπίπτουσι » (2). Εἰς τὸ χωρίον τουτο διακρίνονται, λίαν εὐκρινῶς, αἱ κύρια ἀρχαὶ τῆς διατάξεως τῆς ὕλης, τὰς ὁποίας καὶ σήμερον ἀσπαζόμεθα.

Εἰδικώτερον ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐμπέδωσιν τῶν διδασκομένων οἱ Βυζαντινοὶ συνίστων τὰς πολλὰς καὶ συχνὰς ἐπαναλήψεις, τόσον ἀπὸ μέρους τοῦ διδασκάλου, ὅσον καὶ ἀπὸ μέρους τῶν μαθητῶν. Ὁ διδάσκαλος ὁ ὁποῖος ἐπαναλαμβάνει τὴν διδασκαλίαν του μέχρις ὅτου τὸ περιεχόμενον ταύτης γίνῃ καταληπτὸν διαξάγει, κατὰ τὸν ἱερὸν Χρυσόστομον, « ἀρίστην διδασκαλίαν » (3). Παραπλήσια πρεσβεύει καὶ ὁ Μιχ. Χωνιάτης. Διὰ

(1) Σ. Λάμπρου : « Μιχ. Ἀκομινάτου τὰ Σωζόμενα » ἐπιστ. ρλ' τόμ. Β' σ. 262.

(2) Αὐτ. σ. 262.

(3) Ἰωάννου Χρυσοστόμου « Περὶ Δαυὶδ καὶ Σαοὺλ Ὁμιλία Α' » Migne E.Π. 54, 677 : « Καὶ γὰρ οὗτος ἀριστος διδασκαλίας εἶναι μοι δοκεῖ τρόπος, τὸ μὴ πρότερον ἀφίστασθαι συμβουλευόντας ὑπὲρ ὁτιοῦν, ἕως ἂν εἰς ἔργον τὴν συμβουλήν ἐξελθοῦσαν ἴδωμεν... Τοῦτο καὶ οἱ διδάσκαλοι

να ἔχη ἐπιτυχῆ ἀποτελέσματα ἢ διδασκαλία πρέπει «περὶ ἐνὸς εἰπόντα μὴ πρότερον ἐκατῆναι τῆς περὶ τούτου διδασκαλίας ἢ ὅταν ἐπιγνώμεν τούτο κατωρθώκοτας ὑμᾶς, εἶτα μεταβῆναι εἰς ἕτερον... Ὁ εἰς πολλὰ κατὰ ταυτὸν μεριζόμενος ἀποτυγχάνει καὶ τοῦ ἐνός» (1).

Ἰδιαιτέραν ἐπίσης προσπάθειαν πρέπει νὰ καταβάλλῃ ὁ διδάσκαλος διὰ τὴν κατανόησιν τῶν διδασκομένων ὑπὸ τῶν μαθητῶν, διότι τοῦτο διευκολύνει τὴν ἐκμάθησιν τῶν διαφόρων μαθημάτων. Ὁ διδάσκαλος «ἔχέτω τὸ τῆς διδασκαλίας χάρισμα», λέγει ὁ Μ. Βασίλειος· ἐπὶ πλεόν ὁμως πρέπει νὰ εἶναι ἱκανὸς «πρὸς τε τὸ κατασκευάσαι καὶ ἐξεργάζεσθαι τὰ συνεστραμμένα καὶ ἐν βραχυλογίαις ἐκδεδομένα ἐν ταῖς γραφαῖς καὶ πρὸς οἰκοδομὴν τῶν ἀκουόντων» (2). Περισσότερον διεξοδικὸς εἶναι ὁ Θεο(ν)ίκης Εὐστάθιος, κατὰ τὸν ὁποῖον «ὁ διδάσκαλος ἀποπειρώμενος μαθητῶν, πρὸς οἷς τὸν νοῦν ἔχει, καὶ γλαφυρὰ λαλήσας αὐτοῖς, καὶ εὐρηκῶς οὐκ ἐμβραθύνοντας τὴν νόησιν καὶ δι' αὐτὸ κατοκνοῦντας τὴν μάθησιν καὶ τῇ ἀθυμίᾳ ἐκλείποντας, ἢ τῇ ραθυμίᾳ καταπίπτοντας καὶ ἀποτελουμένους, ὡς οὕτως εἰπεῖν, λειπογνώμονας, οὐκ ἀνέχεται μὴ εἰς φῶς ἀγαγεῖν διευκρινίσας τὸ δυσκατάληπτον, ἀλλὰ διερμηνεύει σαφῶς καὶ οὕτω τὰς ἐκείνων κτᾶται ψυχάς» (3). Ὁ Εὐστάθιος θεωρεῖ τὸ «γλαφυρὰ λαλήσας» ἀπαραίτητον χάρισμα τῆς διδασκαλίας, πλὴν οὐχὶ καὶ ἐπαρκές, καθ' ὅσον δι' αὐτοῦ μόνου δὲν ἐξασφαλίζεται πάντοτε καὶ ἡ κατανόησις τῶν διδασκομένων. Ἐπιβάλλεται δὲ ἡ ἐμβριθὴς ἐπεξεργασία τοῦ θέματος, ἵνα ἀποφευχθῇ καὶ ἡ ἀπροθυμία τῶν μαθητῶν πρὸς τὴν μελέτην, ἢ ἀποθάρρυνσις τούτων καὶ ἡ μετάδοσις συγκεχυμένων γνώσεων. Ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης ἐξ ἄλλου ἐπαινεῖ τὸν μετὰ τῆς δεούσης προσοχῆς καὶ ἐπιμελείας διεξερχό-

ποιοῦσιν· οὐ πρότερον ἐπὶ τὰς συλλαβὰς τοὺς παῖδας ἄγουσιν, ἕως ἂν τῶν στοιχείων τὴν γνῶσιν ἐν αὐτοῖς κατορθώθεισαν ἴδωσι.»

(1) Σ. Λάμπρου : «Μ. Ἀκομινάτου τὰ Σωζόμενα» τ. Α' σ. 194

(2) Φ. Κουκουλέ : Μ. Βασιλείου Δόξαι Παιδαγωγικαί. σ. 12.

(3) Εὐστάθιος Θεο(ν)ίκης : Migne E.Π. 136, 317 C.

μενον τὴν φάσιν ταύτην τῆς διδασκαλίας διδάσκαλον (βλ. σ. 48). Αἱ ἐκτεθεῖσαι ἐνέργειαι τοῦ διδάσκοντος ἀπέβλεπον γενικῶς εἰς τὴν ὑποβοήθησιν τοῦ μαθητοῦ ὅπως καταστήσῃ ἀναφαίρετον κτῆμά του τὰ διδασκόμενα. Ἄλλ' εἰς τοῦτο ἔπρεπε νὰ συμβάλῃ καὶ ὁ ἴδιος ὁ μαθητής. Ἡ γένεσις καὶ λύσις τῶν ἀποριῶν, αἱ ἐπεξηγήσεις τῶν «συνεστραμμένων» κλπ. συνετέλουν βεβαίως εἰς τὴν πλήρη κατανόησιν τῶν διδασκομένων· κατανοῶ ὅμως δὲν σημαίνει ἀπαραιτήτως καὶ «μανθάνω», καθιστῶ τι κτῆμά μου. Ἐπεβάλλετο διὰ τοῦτο εἰς τὸν μαθητὴν νὰ μελετήσῃ μετ' ἐπιμελείας καὶ πολλάκις τὸ διδαχθέν, ὅπως ἐπιτύχῃ τὴν διατήρησιν του ἐν τῇ μνήμῃ. Ἐθεωροῦντο δὲ ὡς «ἐχέφρονες» οἱ «τὰ σπουδαιότερα τῶν μαθημάτων ἀποστηθίζοντες» μαθηταί (1). Ὡστε κατὰ τὴν τελικὴν φάσιν τῆς ὅλης διδακτικῆς ἐνεργείας τὸν λόγον εἶχε καὶ ἡ μνήμη τοῦ μαθητοῦ. Ἐπεβάλλετο ὅθεν νὰ δοθῇ ἡ δέουσα προσοχὴ εἰς τὴν καλλιέργειάν της. Ἡ ἐμπειρία ἐδείκνυεν ὅτι ἡ μνημονικὴ ἰκανότης ποικίλλει κατὰ τὰ ἄτομα· ἄλλοι μανθάνουν τι εὐχερῶς, πλὴν λησμονοῦν καὶ εὐχερῶς, ἐνῶ ἄλλοι κατόπιν πολλῶν ἐπαναλήψεων καὶ κόπων, διατηροῦν ὅμως τοῦτο ἐπὶ μακρόν (2). Πρὸς ἰσχυροποίησιν τῆς μνήμης οἱ Βυζαντινοὶ κατέφευγον καὶ εἰς τὴν μνημοτεχνίαν. Ἐξῶν εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν ἡ κτῆσις βιβλίων καὶ ἀτομικῶν βιβλιοθηκῶν ἦτο δυσχερής, τοῦθ' ὅπερ ἠῤῥαγε τὴν ἀξίαν καὶ χρησιμότητα τῆς μνήμης· διὸ καὶ ἐθαυμάζοντο ἐν Βυζαντίῳ οἱ ἰσχυρὰν καὶ πιστὴν ἔχοντες μνήμην. Οὕτω ὁ Ψελλός (3) καυχᾶται διότι ἐγνώριζεν «ἀπὸ στήθους» τὴν Ἰλιάδα, εἰς ἡλικίαν δεκατεσσάρων ἐτῶν, ἐνῶ ὁ Χωνιάτης ἐπαινεῖ τὸν ἀρχιμανδρίτην Νεόφυτον, διότι χάρις εἰς τὴν μεγαλοφυΐαν, τὸν ἔρωτα, τὴν συνεχῆ καὶ φιλόπονον ἀνάγνωσιν ἐπέτυχε «μεταγράψαι μὲν σχεδόν τι πᾶσαν Γραφὴν θεόπνευστον τῇ δέλτῳ τῆς μνήμης» καὶ ἠδύνατο «προφέρειν ἀπὸ στέρνου χωρία ὅλα γραμμάτων ἱερῶν...» (4).

(1) Θεογνίκης Εὐστάθιος : Migne E.Π. 136, 301 A.

(2) Αὐτ. στ. 597 B.

(3) Μιχ. Ψελλός : Κ. Σάβα M.B. τ. E' σ. 14.

(4) Σ. Λάμπρου : «Μ. Ἀκομινάτου τὰ Σφιλόμενα» τ. Α σ. 265.

E.Γ.Δ. ΤΗΣ Κ.Τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006